— Ну, шабаш, Маріє, досить з тебе! — сказала я дівчині, що прятала скло після вечірнього чаю.— Можеш іти.

Схилена над паперами, замітила я між якоюсь одною сторінкою і другою, що рухлива тінь Марії, заломлена на стелі, станула на місці, і кроки, приглушені грубою вощанкою долівки, стихли.

Настирлива конечність приневолила мене оглянутися. За моїми плечима стоїть Марія і наче жде чогось. Її голова трохи прихилена під рубцем білої хустини, а тінь лягла посмерком на чисте чоло й очі.

— Що там ще, Маріє?

Відповіла не зараз:

— Кому квапно на бараки, панечко! Цимер[1] світло давно вже погасив, людиська позагортувалися у дранки, дують одно одному на плече від зимна, як той віл у вертепі на Божу Дитину. Пані не йдуть спати? Я ще посиджу...

— Гаразд, оставайся.

Доторкнула лежанки кінцями пальців, з приємністю присіла на краєчку, вдумливо підвела смуги брів, ніби ясочка стулилася у купку і хвалила собі вечір.

— Пані у Бога щасливі! Чистюньке ліжко, піч нагріта і світло де пересунути, там світить. А у нас берлоги та й берлоги, як в гаврі, на стелі одна іскра, гей мерцеве око. Дуже неприємно.

Засунула руку у пазуху, блиснула сонною груддю, видобула кусок полотна, розшитого драпатенькими. Добирала ниток із райдужного

повісма, перекиненого через рам'я, притискала край волокна зубами і, засилюючи голку, жмурила під світло милі очі.

— Так делікатно в панів, Божечку! — зітхнула зі щирістю.

Я поспішила з дешевим висловом:

— Пожди, Маріє... Ще трохи — і всіх вас закличуть додому. То буде радість!

Вказала з глумом у сторону кладовища:

— То буде плач! То раз будуть мами бити головами у бараки за сим маленьким народом, що остане — там!

— Як-не-як, Карпатів удруге не меш переходити.

— Або першина? Як треба буде...

Задумалася нагло: мабуть, розглядала у своєму серці неймовірні простори, розгойдані шумливими вітрами, зраховувала до купки щонайлютіші болі. Дивувалася без краю своїй незнаній силі у вічнім цвіттю.

— Розповідж свою дорогу, Маріє. Ні раз мені спати не хочеться.

Добирала уважно ниток, перечіткувала спомини...

— Два роки буде на Ілії... Я пасла у петрівському лісі худобу. Обзираюся — а над нашим селом земля такими стовпами стоїть! Дуже тяжко москаль б'є... А почерез корчі скаче жовняр, кричить, трохи зубами не кусає:

М Воєнцкий розказ, не вільно лісом ходити! Навертайся вліво, бо як тя мадяри озмуть, то меш мене згадувати! І не обзирайся, дівко, бо хоч обзираєшся, то не скоро будеш у селі!

Міркую, що робити, а сусідова дочка надбігла, руки заломлює:

— Здоганяй неню, Маріє, вони на дорозі мліють за тобою!

Я кинулася як ужалена, правцюю з коровами на цісарську дорогу.

Чую, жовняр люто сварить на дівку, але мені байдуже.

— Ти що зраджуєш нарід? Що зраджуєш, питаюся тебе, а? Нехай тобі Бог заплатить за неї!

А я біжу. Йно-м вихилилася з ліса, там вже мадяр із косими зубами гей заяць, кріс на плече, мене поперед себе — і гайда! — здоганяє людей. Три села тоді йшли з возами, з всячним таланом, а хто, як ми: ні хліба, ні лудиння, тільки всього, що струджена худібка отся, далеко від нас жовняри її женуть... Порох, як та сива птаха над цісарською дорогою, свою руку не зувидиш. А коло мене дєдів голос:

— Се ти, Маріє?

— Я, дєдю...

Вони застогнали гей на вмиранню:

— Ой, чого ж ти мене здогоняєш, дитино! Пропав талан, пропала праця!

Бо вони думали, що обійду битку боками, що мадяри не спіймуть мене, і я вернуся пантрувати обійстя. Богато людей так зробило, їли

білий пшеничний хліб, хто що оставив, мололи, продавали, різали вівці, кожухи собі мудрі пошили...

Вихор, що у сотний раз облітав хату і тряс над нею сніговим куривом, проглотив останнє слово Марії. За стіною трудився тим часом діточий голос, наче повз на стрімку гору і падав між жереп по шкалубинах:

— Südchina ist... in den Flußtälern und Ebenen... ein ungemein fruchtbares Schwemmland...[2]

— Пагат, вісім тароків, ультімо! — Десь там регіт, шум, торохкання крісел — і знов те заправлене гіркістю, навіяне сном:

— Südchina ist... in den Flußtälern...

Марія судорожно розсувала пальці на колінах, як той, що від нудьги не находить собі місця.

— Як нас загнали у тії Карпати, то там, де найбільше мочиво, казали нам лягати на відпочинок. Ніч, стужа, аж місяць у димові, кості мулить, нудь під серцем ссе, а діти то так вже пищать на мокрім! Хоч хто й вереньку підстелить, не помагає, вода лізе уверх. Такий мочар, такі скиби! А коли уже на день сонінько викочується, то мадяри гонять з голими мечами:

— Далі, далі!

Ані тої водички, ані кришки хліба, кожде тягне свої мозолі, не годно вже й плакати. Йдемо вдень порохами, а на ніч знову лягаємо у мочиво, бо такий воєнцкий розпорядок. По дорозі як ґазда вмре, або челядина, або мале, то лишають мерця під хатою у ґазди, просять його, щоби труну витесав, тіло спрятав. Як ґазда добрий, то поховає, але ци та

мама знає, де він її дитину дів? Вона лишає мерле і йде, бо не вільно їй ставати.

Як ми йшли тими Карпатами, то люди з голоду дуже пухли, жили одним ялівцем, що то ним плоти позаплітувані. Хто йде трафунком, то дивується, або й на сміх підіймає. А хліба ніхто не виносив. Повиходять у недільку карпатські діти на царинки, кожде у руці байдочку держить, то наш Василько аж в'яне, так хиляється до хліба. Але ніхто не давав.

У Косові як зувиділи діти хліб і яблука, то дуже плакали і мами з ними, бо станути ніде не вільно, все йно марш та марш! Якийсь жовняр сплакав тоді над нами як рідний, то камрати аж клалися зі сміху:

— Дурний хло! Та якби вони були порєнні, то їх не провадили би на шибеницю, вони були б в селі! То москвофіли!

В Соколівці роздали нас на кватири, бо люди дуже падали. Варти казали нас годувати. Одні мали досить їсти, мене й Анну ґазда ще припрошує:

— Їж, сарако, їж, бо ти нещаслива! Може, Господь зувидить, що я тебе не опускаю, і мене пожалує...

А другі, бувало, ходять, в'януть, ніде нічого. То куплять дзиру і так жиють. Мої дєдьо і неня жили дзиром.

Все нас дразнять тими "москвофілами". Аж панотець на проповіді уповіли цілому селу правду до очий:

— Аби-сте не сміли прибавляти ще більше кривди до тої, що вже є! Не будете прощені за цес нарід, бо він ні на макове зеренце не винуватий!

Побули ми кілька день, знову маємо йти далі. Моя сестра Анна жила у старшого брата, а я у дяка. Як вже нарід виходив, дяк каже:

— Оставайся, дівко, з нами!

А я була здалеку від своїх, ані їх сповістити, ані що. Сиджу у дяка в хаті (скляні двері були), ніщо мене не береться, плачу, аж по ліжкові качаюся. Як я можу розлучуватися, коли вони на шибеницю йдуть?

Через хвилю гомін, на цісарський шлях гей гора валиться... Я штрикнула у кукурудзи на полі, аж дяк за мною:

— Сокотися, сирото, мадярів, ой, сокоти!

Гляджу, дорогою йде дядина і стрик, дєдьо і неня, Анна, і Настя, і Параска з Васильком на руках, усеньке вигнане село... Такий мені жаль до серця підкотився, що-м вискочила з он тих кукурудзів просто у руки жовнярові.

Замовкла Марія, опустила шитку на коліна, на очі лягли тіні. Припочала ніби ластівка на камені край моря і впівголоса говорила далі:

— Так ті Карпати порозпікалися, як грань... Ні листочок не зашарудить, ні стебелинка... Гей огненне озеро світ учинився. А шлях шутрований, бо це гори,— де стану, кривавий слід за мною.

Пригадувала:

— Так, якби я живу її виділа. Параску, нашу... У плече ранена, дитина на руках, тіло ув'яне, як вода йде, лице з плачу струпом стане, очі гей при смерті блудять... Дитина отяк п'явочка тягне їй груди від спеки, і така зім'ята у руках ся дитина, аж ніжки падають гей поломлені, коли розвернути... Лице йому від сонічка пообпікалося, ніби при вогневі, бо то молоденьке...

Пост знав, що Параска ранена, казав одному ґазді, щоби її взяв на свою фіру. А той вишкірився:

— Каменем-бис стала, ще тебе маю везти?

То Параска йшла всю дорогу.

Малі діти що ступінь, то падали, жовняр держить мамів, б'є, бо не вільно йти нікуди за цісарську дорогу. Якась жінка винесла з хати коновку молока, а мадяр як заклене, та за нею з байнетом!

Жінка до втіки, коновка беркиц, молоко поплило по шутрові, а жінки схиляються, ловлять його у пригорщі, підмочують дітям губи, бо дуже повіддувало від сонічка...

Але й то йно раз трафунком було се молоко, і мами своєю слиною намочували дітям губи, як порозпукуються.

Смерком уже фіри не могли тягнути, та й поста, бува, не видко, то ми станемо над Парасчиною дитиною, бануєм... Нам казали чоловіки у Карпатах, що ми йдемо під шибеницю, і ми не знали, де вони з нами тото зроблять, та просили у Бога і такої смерті. А Василько з Парасчиних рук ні до кого не піде, озму я або неня — хиляється до Параски. Видимо всі, що вона існиває, ради ж нема.

Одні тато ніби тою росою кріплять нас по дорозі, жартують іноді з жінками:

— Дуже люблю,— кажуть,— як молодиця в зеленій хустці. Така весела ходить, як птаха! — А до нас: — Не сумуйте, діти, гей! Виводить Бог з села, то й приведе в село!

Самі ж зійдуть з очей де за фіри, зціплять зуби — так тяжко плачуть!

Ув один день жовняри обмінялися. Поприходили наші, вкраїнцкі варти, і як зувиділи, що ми такі струджені, то дуже сварили мадярів, аж кріси витягали до них, що нас так споневіряли...

Йдемо далі — ані сіл, ані людей, йно голий шлях, а боками ліси та холоду від них не привіває. Чую, пост мене кличе:

— Дівко!

— А?

— На-ко, понеси мені гвер!

Сам розстібнув мундіра: поки гвер ніс, так йому скіру, як від окропу, відогнало.

Взяла я того гвера, несу, а духота така, аж світ зомліває. Йду, а потім як не заплачу! То з того жалю — бо одно, не знаю, де мене ведуть, а друге, їсти хочу.

— Чого се ти, дівко, рипиш, а? (Так той жовняр д'мені).

— Дуже-м голодна...

— Цить, цить! Приїдемо на Венгрію, будеш їсти білий хліб.

А мені жаль було, що я зараз нічого не маю, ноги зів'яли, як той дим стелюся, річку сліз сплакую із серця... Млин пустив би сею водою! А жовняр що подивиться на мене, то губи йому люто задрижать, аж в один мент кріс мені з рук, дюгнув мене прикладом у плече — звалилася я на купу каміння, сама як камінь.

Ходив потому сей пост за мною, день і ніч ходив — де я, там він. Просив мене дуже делікатно, щоб я йому простила та не намітувала сліз на його душу. Але я не могла ніяк вгамуватися... То він люто мене тоді зненавидів.

Прийшли-смо до Ворохти, заладували нас на колій для худоби: як вагон рухне, де хто стоїть — повалиться, голови діти порозбивали чисто...

У Станіславі розділили між нарід арбату з румом, а в Будапешті файно-смо полуднували.

На Мораві то були цегольні, на чотири і більше поверхів: покоїв ніби не було ніяких, йно такі клітки з патиків, на цеглу — все одна клітка понад другу. Не мож було сісти у тій клітці, йно відразу лягати. Такий капур у тій цегольні був, що тут поставиш сніданок, а там вже згори нош паде. Як придивитися, то та моравська вош червона, лабата, а злегонька ходить. Як уночі впаде на лице, то гей половина хруща — зараз ся християнин пробуджує. Ой, як ми там бідили, як біди-и-ли!

Не було де дранки визолити, аж шиї людям нечисть пооб'їдала...

Ми були на третім вершку, а на четвертому були мадяри. Світла ніякого не мож було світити, лазить одно почерез друге, не раз, бувало, заблудить напотемки. Дуже собі недобре мадяри починали... А як умре дитина або старе, то лежить на ковбках поміж павутиння, вмерле і живим, поки не пригадають ховати.

— А де ж ділася худоба, Маріє?

— Ті, що були з худобою, стояли у полі, на поріччині. Над водов, над тов, фіри поставали. Боже, як пішов дощ!

Похитала головою з пристрасним жалем:

— Ходили коло нас тоті моравці пильно, як коли жиди. Все своє: продай худобу, бо не на добру дорогу вибираєшся! Як навтямилося людям слухати й бідити, попродавали за що-будь, аби руки розв'язані.

— Що ж далі?

Потягнулася банно і говорила в простір, притишено, як жахливу повість над веретеном:

— За далекими горами є таке кружальце, і бараки у тім кружальці побудовані, як трунви, що в одну двіста людей поміщається. З бараку горів не видно, бо по сім боці мрич, а по тім боці, від Тиролю, як на Петра, так на Різдво – сніги ніколи не злазєють. В долині се кружальце водов прудков опущене, щоби наші не тікали. Що раз була чутка за утоплеників і багато з розуму зступало. Се місто писалося — Вольфсберг.

Змовкла, постояла хвилину серед вітхненної грози — і поволі простягнула руку з шиткою під світло лампи. Рух сей був як дороговказ, за яким я побачила витягнені у безконечність простори, значені слідами отвертих ран, повикривлювані тіла мерців під плотами незнаних хат... І ще бачила я дні та ночі народу, що в сумерках гірких сліз для побід далеких доконуються, і хрести Голгофи розсипані по чужих землях, над прудкими водами лиснючі...

[1] Zimmercommandant – кімнатний управитель (Прим, автора).

[2] Південний Китай є... в долинах рік і на рівнинах. Надзвичайно плодюча земля (нім.).